

17. Українські народні пісні : пісенник / [упоряд. Н. Д. Якименко]. – К. : Музична Україна, 1989. – 173 с.
18. Хоткевич Г. М. Аверон; Довбуш : повісті, оповідання / [упоряд., авт. післямови Ф. П. Погребенник]. – К. : Дніпро, 1990. – 559 с. : іл. – (Б-ка іст. прози).
19. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1. – 528 с.
20. Шевченко Т. Г. Поезія. 1847–1861 рр. / Т. Г. Шевченко ; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 2. – 592 с.
21. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 3. – 400 с.

В статье освещается артефакт “на память” как феномен культуры в произведениях украинской фольклористики и художественной литературы XIX–XX веков.

Ключевые слова: артефакт “на память”, феномен, фольклор, украинская культура.

The article reveals the souvenir as a phenomenon of the culture in works of Ukrainian folklore and literature of the XIX-th – the XX-th centuries.

Key words: souvenir, phenomenon, folklore, Ukrainian culture.

УДК 745 / 749:217

ББК 85.12

Роман Гошовський

ДЕКОРАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ЧИННИКИ САКРАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТОВИХ ОБ’ЄКТІВ УКРАЇНЦІВ XVI – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті вперше розглядаються декоративно-семантичні чинники сакралізації культових будівель, хрестів, ікон, священних тканин, посуду та інших предметів літургійного призначення.

Ключові слова: сакралізація, культові об’єкти, церкви, каплиці, хрести, ікони, антимінс, кіот, чаша, Євангеліє.

Актуальність теми дослідження викликана, насамперед, кардинальними політичними, суспільними змінами, що за останні десятиліття відбуваються в країні та спонукають до осмислення українцями своєї духовно-мистецької спадщини й ідентичності. Адже культові об’єкти як містичні “контакти” для отримання Господньої благодаті, виконані з різноманітних матеріалів, традиційних форм і конструкцій, були шановані від найдавніших часів у багатьох народів світу, у тому числі й стародавніми слов’янами, і теперішніми жителями України.

До культових об’єктів зараховуємо церкви й дзвіниці, каплиці й хрести доквілля, а також предмети літургійного призначення (ікони, ручні, напрестольні та виносні хрести, патериці, антимінс, плащаниця, кіот, чаша, Євангеліє тощо). Однак найбільшою сакральністю в церкві, на думку М.Станкевича, “наділені антимінс, процесійний, напрестольний і ручний хрести, Євангеліє та ікони, бо вони забезпечують дієвість релігійних обрядів, укорінюють віру” [11, с.5]. Священність у таких літургійних предметах виступає джерелом таємничої і водночас могутньої енергії. “У кожній крихітці освяченої проскури цілком присутнє божество Христа, найменша частинка реліквії має не меншу силу, ніж ціла реліквія” [5, с.37]. Предмети, які не інспіровані священністю, не мають літургійного вжитку, є профанними, або світськими. Вони неначе демонструють наш “безпечний світ, роздвоєний та урівноважений порядком і хаосом” [11, с.5].

Розв’язання зазначеної проблеми автором започатковано вперше. Опосередковані ідеї, що стосуються сакрального взагалі й окремих видів церковного мистецтва зокрема, зустрічаємо в працях Роже Каюа, Лінди Гребер, дерев’яні церкви вивчали М.Драган, В.Січинський, Д.Щербаківський, А.Новицький, А.Лушпинський, С.Таранушенко, Г.Логвин та ін.; придорожні й увінчуючі хрести досліджували такі відомі автори, як К.Шероцький, Г.Колцуняк, О.Гуцало, Д.Щербаківський, В.Січинський; про ручні різьблені хрести є праці О.Степанової, В.Свенціцької; про різні типи хрестів сучасних дослідників – С.Боньковської, В.Малини, М.Моздира, П.Кузенка, М.Станкевича, Л.Хом’як та ін.; про український іконопис є книги В.Свенціцької, Г.Логвина, Л.Міляєвої, В.Овсійчука, В.Отковича, Д.Степовика. Однак твори українського релігійного мистецтва не досліджувалися в аспекті дієвої традиційної священності художніми та знаковими за-

собами. Не встановлено, здавалося б, на перший погляд такої очевидної різниці сакралізації між чудотворною іконою і звичайною, хоч їхні візуальні відміни очевидні.

Отже, **мета** статті – представити тему наукового дослідження сакрального та мистецького феномену священності культових об'єктів українців XVI – початку XXI ст. на засадах декоративно-семантичних чинників. Поставлена мета передбачає розв'язання таких головних завдань: а) з'ясувати стан вивчення релігійних об'єктів у мистецтвознавчій літературі; б) висвітлити їх онтологію сакралізації; в) визначити художньо-декоративну систему формотворення і засоби художньої виразності літургійних предметів; г) уточнити символіку, установити стилістичні відміни творів різних типологічних груп; д) здійснити порівняльний аналіз художніх і семіотичних структур досліджуваного матеріалу.

Сакральні об'єкти, такі грандіозні, як храми чи мініатюрні, як натільні або нагрудні хрестики, мають незмінну чудодійну здатність сакралізувати простір, предмет, особу (за М.Станкевичем), даючи їй особливе відчуття духовності й належності до Христової віри – єднання з Господом. Сакралізація (священність) не має нічого спільного з обоженням чи поклонінням. Вона є засобом релігійної інспірації релігійних почуттів. Віруючий, який хреститься, минаючи церкву чи придорожню каплицю, помислами звертається до Бога.

Джерела священності сягають дохристиянських традицій, імовірно, пов'язані з язическими віруваннями. Навіть окремі дивовижні природні урочища із скалами, печерами, водопадами цілющої води сприймалися людиною не інакше як священний простір [4]. Такі місця вражають нас і сьогодні. Їх сила емоційного та психологічного впливу ґрунтується на природній чарівності, тоді як кам'яні ідоли, хрести – на первісних мистецьких засобах виразності, передовсім, декоративних і семантичних чинниках.

Священні сили, до яких зверталася людина в дохристиянську епоху, надавали їй можливості бути переконаною у своїй силі й могутності. Наносючи відповідні знаки на стіни печер, посуд, вона тим самим освячувала ці предмети, вводячи їх у сферу сакрального. Пов'язуючи дію тих чи інших символів з надприродними силами, вона визнавала їх велич, оберігаючи себе, просячи в них допомоги й заступництва. Ці елементи язичницької символіки зустрічаються і в християнських символах, говорять про їх глибоке коріння.

Для дослідження важливо розглянути й висвітлити *онтологію сакралізації культових і обрядових об'єктів*. У дохристиянській культурній традиції тривала первісна сакралізація особи засобами тканини [10, с.140], натільними й нагрудними оберегами, а сакралізація простору – жертвниками та стовпоподібними ідолами.

Сакральна ідея хреста, як апотропейного знака магії, виникла в неоліті. “У ранньохристиянське мистецтво хрест проникає в III–IV ст.; а в наступних століттях він впроваджується в літургію, стає постійною темою пластичних і живописних зображень” [10, с.20]. Згідно з “Літописом Руським”, апостол Андрій ставить хреста на Київських горах [6, с.3]. Будівництво кам'яних храмів стало результатом запровадження візантійської традиції, зведення дерев'яних церков, імовірно, іде від давньослов'янських “контин”. Ставлення хрестів поблизу джерел, на роздоріжжі як межових знаків відоме із середньовічних документів (1438, 1452, 1458, 1492 pp.) [9, с.512, 520]. Перші графічні зображення придорожніх хрестів (XVII ст.) у Польщі, Валахії, Україні засвідчено в Літописі Самійла Величка [1, с.111, 199, 211; 8, с.58]. На землях України хрест вважався найбільш достойним знаком-символом для відзначення важливих подій у житті громади, народу. Придорожні, як і пам'ятні, хрести виконувалися переважно в камені й за образністю уподібнювалися до надмогильних. Як символ віри вони глибоко закорінені у світогляді, побуті людей, а своїми формами й прикрасами свідчать про народне розуміння призначення і краси. Відомий дослідник Д.Щербаківський відносив їх (разом з “фігурами” і надмогильними хрестами) до окремої галузі народного мистецтва [8, с.22]. Хрести придорожні ставилися фундаторами на хвалу Богу, на підставі релігійних переконань і християнської віри.

Знак хреста, якому поклоняємося, дуже широко використовується в образотворчому мистецтві. Його втілення через образ божественного використовують у сакралізації образу людини – під час обрядів наносючи на одяг священників, виготовляючи предмети церковного вжитку, такі як напрестольні хрести, ручні, екстер'єрні. Вони є символом духу й безсмертя. Що стосується сакралізації особи, то хрест розміщують на облаченні, митрах, митрополичих і патріарших скуфіях тощо.

Нагрудні інсигнії, як наймобільніший сакральний предмет, не тільки поширювали стереотипи своєї типологічної групи, але й були своєрідною парадигмою своїх можливих структурних схем художнього тексту для створення найдавніших літургійних предметів, процесійних, ручних і напестольних. Порядок розташування конструктивних та іконографічних елементів хреста досягається різноманітними засобами, що надають творам урочистого ідейно емоційного ладу. За В. Малиною, символічна роль хреста в релігійних системах не може бути зрозумілою без його трансформативних і перевтілених образів, а також безкомпаративних знакових фігур, до складу яких входить хрестовий знак [7].

Дерев'яні церкви XVI–XIX ст. становлять складний синтез елементів традиційної народної архітектури. На конкретних пам'ятках важливо розглянути їхню “прив'язку” до особливостей ландшафту, будівельні техніки, планування, конструкції, оздоблення та символіку, що сприяли сакральній величі цих будівель.

Перебуваючи в певному ландшафтному середовищі, людина насамперед звертає увагу не на стіни церкви, а на її верхи, увінчання, які впливають на неї магічною божественною силою. Вона зупиняється під дією цієї сили в зачаруванні й глибокій пошані перед домом Господнім, бо, досягнувши місця, де розташоване сакральне, від Бога одержує допомогу й благословення. Вибір місця для церкви дія, яка спрямована за певними ознаками вибирати особливі місця, високоестетичні ділянки довкілля (на пагорбах, підвищеннях, пригірках зі старими деревами, джерелами) для будівництва церкви. Це сухі, особливої краси місця (красні), на які часто вказували небесні сили. Вибір місця для храму Божого описаний у Біблії: “11. І ліг він на тім місці. 12. І снилось йому-ось драбина поставлена на землю, а верх її сягав аж до неба. І ось Ангели Божі виходили і сходили по ній... 16. І прокинувся Яків у рано вранці і взяв каменя, що поклав собі в голови, і поставив його за пам'ятника, буде домом Божим” (Біблія. – Вих.; 28:11–22). З історії церкви відомо, що нові храми будувалися на місці поруйнованих. Люди були прив'язані до давніх освячених місць.

Важливість верхньої частини будівлі, її накриття і увінчання зумовлені сакралізацією. Розвинуті вертикальні елементи в композиції церков є продуктом релігійного плану, мета якого – наблизити споруду, а через неї людину, до неба. Бажання архітектурою церкви наблизитися до неба, створити святиню, яка була б символом макрокосмосу, у гірських районах спостерігається чутливіше. Церкви в українців Карпат підкреслювали особливі “високі”, сакралізовані місця в ландшафті, були їхніми композиційними домінантами [14, с.263]. Храм – це місце спілкування людей з Богом у будь-якій релігії, у християнстві – це модель Всесвіту, орієнтована на сторони світу. Храми зводилися по-різному, проте їх архітектура завжди символічно представляла віровчення. Будівлі хрещатого плану означали, що Хрест Господній – це основа церкви й ковчег спасіння для людей. Круглі – символізують вічне тривання церкви, адже коло не має ні початку, ні кінця. Восьмикутні – символізували Віфлеємську зірку й церкву як зірку-дороговказ до спасіння в житті майбутнього, восьмого віку, бо ж, за стародавніми уявленнями, земне буття людства вимірюється сімома віками значної тривалості, а восьмий – то вічність у Царстві Божому. Тридільні храми завжди асоціювалися з кораблем, а корабель нагадує вірним, що крізь житейське море до небесної пристані людину може доправити лише церква Христова [3, с.41].

Панівним елементом для сакралізації українських церков є верх. Він зумовив власний розвиток сакральної архітектури, яка не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи та світу [14, с.283]. Від їх кількості залежить типологія об'ємно-просторового рішення сакральних споруд: одно-, дво-, три-, п'яти-, семи- та дев'ятиверха церква. Генеза верхів є визначальною й ортогональною прикметою українського сакрального будівництва. Верхи постійно розвивались як шляхом їх збільшення над основними об'ємами церков, так і шляхом членування по вертикалі чотирибічних, восьмибічних верхів зломами в різних комбінуваннях. Високі багатоступінчасті верхи можна зустріти тільки в Україні й лише в дерев'яній архітектурі [14, с.273].

Кількість церковних верхів чи бань (куполів) також глибоко символічна: один верх знаменує єдність Бога, досконалість творіння; два – відповідають двом сутностям Боголюдини Ісуса Христа – людській і божественній; три – символізують Святу Трійцю; чотири – Чотириєвангеліє, чотири сторони світу. П'ять верхів, де центральний височить над бічними, означають Ісуса Христа й чотирьох євангелістів. Сім верхів – це сім таїнств церкви, сім дарів Святого Духа, сім днів творіння, сім Вселенських Соборів. Дев'ять символізують дев'ять плодів Свя-

того Духа або таке саме число ангельських хорів. Тринадцять верхів чи бань означають Ісуса Христа й дванадцять апостолів навколо [3].

До важливих культових об'єктів належать і каплиці, які будували окремо (над могилами мучеників, на кладовищах як надгробні пам'ятники, на дорогах, у лісі, на полі, біля води, як поминальні з нагоди якоїсь події, на сільських, міських площах як молитовні споруди) і прибудовували до зовнішніх стін храму або облаштовували в храмі. Форми каплиці різні: від ікони на стовпі під двосхилим дашком до багатокамерних споруд. Найпоширеніші є окремо зведені каплиці. Їх будували схимники в лісах, над печерними монастирями, згодом вони започаткували церкви. Будівництво каплиць тривало протягом усього періоду поширення християнства в Україні й триває до наших днів [13, с.192].

Ікони, церковний стінопис, літургійні предмети не тільки виконують роль ладнання внутрішнього простору храму, але й упроваджують нас у духовний світ святості, наближають до Бога.

Священність, енергія, сила ікони засвідчують духовну присутність святого або святої тут, у намальованому образі, через деякі символи (німб, декоративне тло, орнамент тощо). Без цих символів ікона сприймається як портрет, на якому немов зображені реальні люди, з власною зовнішністю, індивідуальними рисами. Саме за допомогою цих символів засвідчується духовна присутність святого чи святої в намальованих образах. Оскільки дух святої людини несе в собі божественну силу й енергію, то саме через символічну присутність її духу при всіх канонічно намальованих і освячених іконах з її зображенням ці ікони наповнюються духовною енергетикою. Символи ікони передаються через віру. Ікона багата як своїми свідченнями про святу людину, так і своїми символами, які відображають земне життя святої людини з її вічним життям на небі [12, с.28]. Значущим є вибір матеріалу для зображення цих символів. Золото, використане для позолоти німба святого або тла ікони, не відіграє роль прикраси. Сама позолота як матеріал не несе в собі ніякої енергії, вона сприймається віруючим, який перебуває перед іконою в молитві, як образ космосу. Німб або ореол, сійво (від грецького "ого" – золото), виконаний позолотою, віруючий сприймає не як дорогоцінний метал, а як духовну присутність, божественну енергію. Говорячи про ікону, варто зауважити, що декорування на тлі ікони застосовують для того, щоб у намальованому образі створювалася святенність, яка передається кожній живій душі. Ікони спонукали християн молитися, і не тільки в храмі під час богослужіння, але й удома, бо зорове сприйняття світу переважає в організмі людини всі інші. Те, що постійно перебуває перед очима, постійно навчає, до чогось спонукає. Присутність ікони в українському домі мала виховне значення для дітей і дорослих. Молячись перед ликом Спасителя, Богородиці, того чи іншого святого, вони молилися до Бога. Ставлення до ікони як до живого ества, що "спостерігає" за домашнім ладом, спонукає старших, молодших і дітей молитися, а також гідно себе поводити, уникаючи гріховних думок, діл і слів [12, с.32–33].

Висновки. Храми, дзвіниці, придорожні хрести, каплиці, церковні предмети та хатні ікони XVI–XXI ст. є мистецьким феноменом, що пов'язаний із релігійно-обрядовою традицією сакралізації простору, предмета та священної особи.

Сьогодні, як і колись на зламах історії, людина чекає від сакрального допомоги й успіху. Відчуваючи до цих символів повагу й острах, віруючий прагне отримати найдієвішу енергію, якою вони наділені. Сакральне, базуючись на хаосі, зумовлює встановлення порядку й організованості світу. Власне, через віру й молитву, декоративно-семантичні засоби сакралізації мисляча людина робить спроби досягти тієї духовності й душевної рівноваги, яка може забезпечити їй піднесення до Бога.

1. Величко С. В. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
2. Величко С. В. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / Віктор Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 271 с.
4. Грэбер Л. Дикая природа как священное пространство / Линда Грэбер. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1999. – 56 с.
5. Каюа Р. Людина та сакральне / Роже Каюа. – К. : Ваклер, 2003. – 256 с.
6. Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1989. – 592 с.
7. Малина В. Пластичні тропи у християнському пам'ятникарстві України / Валерій Малина // Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісник. – 2007. – 736 с.

8. Моздир М. “Фігури”, придорожні та присадибні хрести в Україні / Микола Моздир // Українська хрестологія. (Спец. випуск “НЗ”). – Л., 1997. – 130 с.
9. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 632 с.
10. Станкевич М. Автентичність мистецтва. Питання теорії пластичних мистецтв / Михайло Станкевич. – Л. : СКІМ, 2004. – 192 с.
11. Станкевич М. Духовність народного мистецтва: етноестетичний аспект / Михайло Станкевич // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2009. – Вип. 15–16. – С. 3–8.
12. Степовик Д. Іконологія й іконографія / Дмитро Степовик. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 320 с.
13. Тарас Я. М. Українська сакральна дерев’яна архітектура : словник-довідник / Ярослав Тарас. – Л., 2006. – 584 с.
14. Тарас Я. Сакральна дерев’яна архітектура українців Карпат / Ярослав Тарас. – Л. : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – 639 с.

В статье впервые рассматриваются декоративно-семантические факторы сакрализации культовых строений, крестов, икон, священных тканей, посуды и других предметов литургийного назначения.

Ключевые слова: сакрализация, культовые объекты, церкви, кресты, иконы, антиминс, киот, чаша, Евангелие.

The article firstly reveals decorative and semantic sacralization factors of buildings, crosses, icons, sacred materials, dishes and other objects of liturgy.

Key words: sacralization, cult objects, churches, chapels, crosses, icons, the Gospels.